

**A humanizmus és a reformáció hatása
a német könyvtárakra***

A racionalizmus mellett alig van olyan korszak, amelyet erősebben és egyoldalúbban hatna át a szellem, az írás és a könyv mindenhatósága, mint a reneszánszot. Egy korszak, amelynek élő tulajdona az antikvitás, amely a végső-kig temperamentumos, életvidám, könyvimádó, a humanista szójátékok szerelmese (Heinrich von Rantzaus „libris et liberis” szójátékának elsőségét Joachim von Schulenberg ismerte el), és amelyet jól jellemez vaskos képektől hemzsegő szókincse, bőkezűen osztogatott pompázatos titulusaival („Bibliothecae Auctor et Fundator Amplissimus”), „élő” és „kétlábón járó” könyvtárainak tündöklő fényével, „könyvekben tékozlókkal” (helluo librorum) és „könyveket zabálókkal” (homo bibliophagus, bibliophaga), „könyvbolondjaival” (Sebastian Brant), valamint hasonló, a régiektől ellesett és új szavaival.

Nemigen van más korszak, amelyet mind az ösztönös előítélet, mind a beható szakmai kritika annyira vitatna, mint a reneszánszot; a humanisták történelmi teljesítménye, attól függően, hogy az értékelésnél alkotó-produktív vagy receptív-közvetítő értékeket állítanak előtérbe, negatív, vagy pozitív; a mérés tehát a végrehajtott tettek, a toll és a palavessző által inspirált eredmények, az anyagi természetű maradványok (levelek, különféle gyűjteményeknek, különösen az utókornak hátrahagyott könyvtárak) alapján történik.

A német humanizmus azonban, a reneszánsz olaszországi és franciaországi kibontakozásától eltérően, kísérője és ellenlábasa a 15. és 16. századi, a középkori kultúrörökséget magáénak tudó és az új műveltség eszmei és lelki tartalmáért síkra szálló erkölcsi reformmozgalmaknak. E kort éles disszharmóniák, szélsőségek jellemzik: a világ mulandósága és az élet élvezete, konvenció és éntudat, a lelkiüdv féltése, az isteni megismerés extázisa és a humanista tanulmányok entuziazmusa, a laikus műveltség és tudóskultusz, a hagyatéki rendelkezések felrúgása világi vagy egyházi intézmények javára, az ígélet és annak nem teljesítése. Ez az a ritmus, alaphang, amit a keletkező és pusztuló könyvtárak is visszahangoznak, a könyv, mint a mindennapos teológiai harcok eszköze, a könyv, mint öncél. A könyvtárak áthagyományozódásától függ a mindenkori kutatások állása, valamint az egyetemes történelemre gyakorolt

---

* Kramm, Heinrich: Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte. Leipzig, 1938, Harrassowitz. /Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. Bd. 70./ 1-13.

hatásának értékelése. A könyvtáráthagyományozódás leggyakoribb formái a következők:

1. A legtöbb fennálló nyilvános könyvtár saját történetét saját állománya anyagán, az integrált könyvvállományokon vagy pusztán okiratok alapján az alapításig nyomon tudja követni.
2. A már nem létező régebbi nyilvános könyvtárak vendégkönyvtárként beolvadtak egy másik könyvtárba. Történetük vagy közvetlen (okirat-szerű bizonyítékok) vagy közvetett (levélváltás, költemények stb.) módon ismert. Ugyanez érvényes az ún. korporációs könyvtárak közül azokra, amelyek mint kolostori, iskolai, városi tanácsi könyvtárak teljesen vagy részben zárva voltak a közhasználat előtt.
3. Régi magánkönyvtárak létrejöttére nagyrészt közvetett (szóban vagy írásban áthagyományozott anyagokból, mai magán, vagy nyilvános könyvtárak rekonstrukciójából, árverési katalógusokból, antikváriumi könyvesboltok anyagából stb.), kisebb részben pedig közvetlen módon következhetünk.
  - a) Egy régi magángyűjtemény teljes (illetve csaknem teljes) állománya megőrződött egy fennálló magán- vagy nyilvános könyvtárban. Példa: Beatus Rheanus könyvtára (Sélestat, Schlettstadt).
  - b) A régi könyvtár a szélrózsa minden irányába szétszóródott. Kedvező tájékozódási pontok (a tulajdonosra, vagy a keletkezési helyre utaló jegyek, ex librisek, egyéb bejegyzések) segítségével akár több intézet (könyvtár, antikvárium, archívum) állományából is közel eredeti formájában rekonstruálható. A rekonstrukciót teljes- vagy részleges könyvlisták támogathatják. Példa (erős megszorítással): Rotterdami Erasmus könyvtára.
  - c) A régi könyvtár nem maradt fenn. A teljes áttekintést és a történeti értékelést megközelítően teljes egészében pótolják a hiányos feljegyzések, a kölcsönzési listák, de legfőképpen az archívumok irataiban fennmaradt teljes leltárjegyzékek alapján. Ez a könyvtártípus a korai időkben gyakori. Fontos információkkal szolgál az eszmei áramlatokról, ugyanakkor sok speciális kérdésben cserben hagy. Példa: Adolf von Glauburg (Frankfurt am Main) és Jakob Spiegel (Sélestat, Schlettstadt) katalógusa.
  - d) Egy régi (megszűnt) könyvtár csupán neve, vagy jegyzetekben, levelekben, költeményekben előforduló néhány utalás alapján ismert. Példa: az osztrák nemesember Gundaker von Starhemberg könyvtára, melyről Georg Calaminus írt dicsőítő költeményt.
  - e) Egy régi könyvtárból egyetlen könyv, néhány kötet, illetve a könyvtár egyes részei megmenekültek, teljes képet azonban még kerülő úton

(levéltári emlékek, képek, feliratok alapján történő kiegészítések) sem nyerhetünk. Példa: Luther, Paracelsus, Ulrich von Hutten stb. könyvtára.

Jelen munka azonban nem azt tűzte ki célul, hogy a régi könyvek fennmaradási módjairól teljes tipológiával szolgáljon. A forráshasználat valamennyi primér formájának (kéziratos és nyomtatott katalógusok, levéltári dokumentumok felhasználása, életrajzi írások, kötés- és betűtípusok, ex librisek stb. vizsgálata), a másod és harmadkézből vett információknak, valamint az olyan kérdéses dolgoknak mint amilyenek a festmények kimerítő feldolgozása (egy 1575-ös festményen Volcher Coiter anatómus egy többek között Hippocrates, Galenos, Avicenna, Vesalius műveit tartalmazó könyvespolc előtt dolgozik), egy szélesben megalapozott könyvtártörténet alapjainak lerakását jelentené. A tipológiához hasonlóan a vizsgálódások köréből ki fogunk zárni egy másik témát is, bár ez utóbbit alkalomadtán érinteni fogjuk: a könyvtárállomány, kiváltképp annak látogatottsága valamint a látogatók és kölcsönzők érdeklődési köre, kiaknázható a kortörténet, illetve a kortörténeti részproblémák megvilágítására (ahogy azt pl. a Jénai Egyetemi Könyvtár gazdag anyaga, vagy a reformációs nyomtatványok teljessége a zwickauai városi iskola könyvtárában megengedi). Mégha a közvetlen út többször járhatatlan is – a schmalkaldeni ún. Luther-szobácska könyvtárát sokáig valami titokzatos izgalom lengte körül, ami azonban nem Luther olvasmányműveltségének megismerhetőségét tette lehetővé –, levéltári iratok alapján mégis több részlet tisztázható (Luther és Melanchthon a wittenbergi könyvtárban). Az ilyen típusú kutatás a teológiai rendszerezők (Matthias Flacius Illyricus) és a humanista tudósok esetében (a kéziratkutató J. Sichardus és az általa használt könyvtárak) valószínűleg könnyebb, mint gyakorló lelkészek körében.

A fenti módszertani meglátások mögött a Milkau által felállított és később többször megfogalmazott könyvtárideál áll: a könyvtár, belső szerkezetének valamennyi alegysége monografikusan feldolgozott, gyűjtő és kisugárzó szellemi központ, amely állandó kölcsönhatásban van az oktatási rendszerrel, a kolostorokkal, az iskolákkal, a főiskolákkal és egyetemekkel, a hercegi udvarokkal, az irodalmi körökkel, egyes személyekkel és társaságokkal. Képletesen szólva olyan ez, mint az ember és könyv közti állandó pulzáló kapcsolat, a szisztolé és diasztolé.

Az esetek többségében azonban a jelzett szempontok az anyag hiányossága miatt nem vezetnek eredményre, így a vizsgálat során időben egymástól távol eső tényeket kell egymás mellé helyezni (Hildebrandt, Wittenbergi Katedy- és Egyetemi Könyvtár). Lépünk tovább és tegyük fel, hogy az rendházak és kolostorok, a hercegek és nemesek, az egyetemek és iskolák, a városok, a

polgárok, a városi és a vidéki magánszemélyek könyvtára méltó feldolgozást nyer – a vidéki magántulajdonban levő könyvtárak feldolgozása például Tirolban jól halad előre. Ebben az esetben elgondolható lenne egy olyan módszer, amely néhány, teljes részletességgel leírt könyvtártípust előtérbe állítva, minden egyéb gyűjteményt a történeti fejlődés és az egyedi jellegzetességek óvatos mérlegelésével e típusokhoz képest határoz meg. Egy ilyen eljárás azonban, ha rutinszerűen alkalmazzák, könnyen ellaposodhat; a dedukcióba való menekülés csak bizonyos esetekben jelent megoldást.

Nagyobb sikerrel járunk, ha egy másik oldalról közelítjük meg a problémát. Képzelnünk el két egymást érintő kört, az egyes személyek életrajzában és az intézmények történetének körét. Ezeket egységesen egy két részből álló műveltségfogalom alapján írjuk le. A műveltség egyrészt a múlt és a jövő valamennyi kultúrájának összessége, másrészt anyagi értelemben az egyének és az intézmények által alkotott dolog, amely egy könyvtárban testet öltve kettős értelmezést igényel: (1) saját törvényei alapján fejlődik, melyek megértése szakembert kíván; (2) a szellemi fejlődés ritmusát követi, még akkor is, ha az utókor számára a könyvtár befogadó és kisugárzó szerepéből sokszor csak a kéreg látható, vagyis a napi gyakorlat, a könyvbeszerzés, a kölcsönzés, a veszteség, a csere stb. Hogy ez a kettősség már a reneszánsz óta – még ha nem is fogalmazták meg világosan – „benne volt a levegőben”, a „könyvtár” szó szinonimáival és átvitt értelmű használatával bizonyítható.

A források milyensége miatt az előbbi módszer, mint már említettük, az egyes esetekben túl gyakran eredménytelen. Aventinus, a nagy bajor történész hagyatékában az intéző nem több, mint 150 könyvet számlált. Ahol azonban lehetőségünk van arra, hogy egy bizonyos magántulajdon helyett a vizsgálat tárgyául tetszőleges, vagy átlagos könyvtárat válasszunk, arra kell törekednünk, hogy egy és ugyanazon személy, vagy két, illetve több generáción végzett vizsgálatainkkal tipológiai következtetésekhez jussunk. Például a szakműveltségnek általános műveltség felé történő haladásáról: Marcus Beck (1539) alsóausztriai kancellár jogi szakkönyvtárat állított össze, melyet fia, Hieronymus teológiai, orvosi, természettudományi és humán irányba bővített. Több nemesi könyvtár elemzése alapján ugyanígy vizsgálható egy szűkebb terület műveltségi szerkezete egy rövidebb időtartamon belül. Például a protestáns nemesség ellenreformációtól való fenyegetettségéről tanúskodnak a Liebhard és Roman von Palaus testvérek kisebb gyűjteményei a Palaus kastélyban, ugyanúgy, mint a Neidegger családnak a Chiusa d'Isarco melletti angeri várában található bibliotékája.

Ha a fenti műveltség-meghatározásunkat az egyházi közösségek könyvtáraira is ki akarjuk terjeszteni, munkamódszerünk állandó veszélynek lesz kitéve. Scylla és Charybdis között kell eveznünk. Egyrészt a bizonytalanság sziklája

(mekkora a vezetők befolyása), másrésről a kharybdis (mekkora szerepet játszik a külső hatás). Vegyük például a Wesel menti St. Martinban lévő jelentős kolostort. A rendkívül gazdag könyvtárban előnyben részesítették a prédikációkat, a bibliakommentárokat, a dogmatikus írásokat a tulajdonképpeni erkölcsnemesítő írásokkal és szentek életéről szóló legendákkal szemben. Vajon mi következik mindebből a misztika és a humanizmus közti feszültségre, a kolostor rektorainak kezdeményezésére, a holland középkori misztikusok vagy esetleg münsterlandi anabaptista látnokok befolyására vonatkozóan? Hisz a humanizmus nem csupán szellemi jelenség, hanem társadalomlélektani, azaz önmagában fejlődő világi gondolkodási folyamat is, amely a társadalmi átrendeződéssel párhuzamosan zajlott. Ez utóbbi kapcsán nem elsősorban a mellékhatásokra, például a nürnbergi vagy ulmi statutumok (Felix Fabri, Konrad Celtis) öntömjenezésére kell gondolnunk. Amíg nem áll rendelkezésünkre egy összefoglaló munka a német humanizmus történetéről, nem alkothatunk végérvényes értékítéletet, addig ezen vizsgálódások is csupán szerény adalékot jelentenek.

A reneszánszról alkotott elcsépelet tézisek közül egy sem homályosítja el annyira látásunk, mint „az individuum előtérbe kerül” tétel félreértése. A németországi kép azonban egy kicsit más: a reneszánsz az ember teljesítménye, tulajdona. Neve örökérvényűségének érzése azonban összefonódik a középkor közösségi szellemével, ez él tovább Rehdiger wroclawi (Breslau), Jakob Sturm strassburgi, Vadianus szent galleni vagy Bongars berni könyvtárában. A nyilvános könyvtár előtt volt a magánkönyvtár, az előtt pedig a gyűjtő és rendszerező ember áll, minden bibliofil erősségével és gyengéjével. Hogy a személyiség német ideálja a maga erkölcsi és intézményekben megtestesült hatalmakhoz való kötöttségében milyen nagy mértékben eltér az olasz vagy francia reneszánsz ideáljától legvilágosabban, ha nem is a legmeggyőzőbben egy ezidáig kevésbé kutatott területtel bizonyítható: a bibliofil nők példájával.

Egy olasz Isabella d'Este-vel (Gonzaga), vagy olyan könyvbarát francia asszonyokkal, mint Louise de Savoie (1476–1532), Marguarite d'Angoulême (1492–1549), Diana de Poitiers (1499–1566), Catherine Medici (1519–1589), szemben nálunk szerényebb, a könyvet nem esztétikai öncélként tekintő nőket találunk: Margarethe Karteuserin, aki felújította a nürnbergi Szent Katalin kolostor könyvtárát, Charitas Pirckheimer (akinek állítólag rendkívül gazdag könyvtára volt), vagy Margarethe von Anhalt hercegnő, Ernst von Anhalt-Dessau herceg felesége, Podgyebrád György király unokája, aki Cochläus és Mensing katolikus hitvitázók által támogatott vallási-irodalmi érdeklődést tanúsít. Valamennyien, függetlenül attól, hogy megmaradtak-e katolikusoknak, vagy felvették az új vallást (mint Anna von Sachsen), igazolják választott cí-

münk „korszakalkotó erők: humanizmus és reformáció” helyességét, a német humanizmusnak a szellem és a lélek reformjára egyaránt kiterjedő igényét.

Igazságot kell szolgáltatnunk azonban a munkánk során felhasznált módszereknek is. Kötetünk végcéljának – hozzájárulás a könyvtárak anyagi és eszmei előfeltételei tisztázásához – nehézsége abban áll, hogy a könyvekre közvetetten és közvetve ható erők hatása a vizsgált korban annyira összefonódik, hogy a kutató csak hiányos, hipotetikus, valószínűsítő kijelentéseket tehet. Közvetlen ismeretek szűkösségét (levéltári források) jóval meghaladja a dolgozóról alkotott közvetett tudásunk: a kolostori és egyetemi reformok kisugárzása, az állami felségjog megalapozása, az antik-klasszikus és olasz-renaisszansz könyvtári szemlélet átvétele; az állami kancelláriák és a városi jegyzői hivatalok retorikakönyvei és iratgyűjteményei egyenesen szárnyakat adtak tulajdonosaiknak, az ulmi H. Neithartnak, a braunschweigi Gerwin von Hamelnek és más városi írnokoknak és titkároknak, hogy a gyakran maguk által is tapasztalt hiányt enyhítsék.

Feladatunk természete módszertanilag megköveteli, hogy az eldönthetetlen kérdéseknél belső visszafogottságot, és a megfogalmazás során óvatosságot tanúsítsunk. Nagy mennyiségű anyagot dolgozzunk fel erőszaktétel nélkül, felfedjük a fő szálakat, anélkül, hogy az egyes könyvtárak ábrázolásának szemléletességén csorba esnék, a sok építőközből és töredékből egészet alkossunk. Hiszen módszerünk éppen abban áll, hogy nagy hosszmetsetek segítségével felrajzoljuk egy könyvtár időbeli fejlődését, és méginkább abban, hogy a lehető legtöbb könyvtár jellemzőiről és sorsának alakulásáról rajzolt széles keresztmetsetek segítségével olyan törvényszerűségeket állapítsunk meg, ami teret ad a mellékformáknak, a kivételeknek és a véletleneknek. Reméljük továbbá, hogy ez a kép megállja helyét az összefüggések helyességének kritikai felülvizsgálata során is.

Nem kétséges, hogy e módszer előnyei és hátrányai kiegyenlítik egymást. Előfordulhat ugyanis – különösen ott, ahol a kezdetek homályba vesznek, s felderítésük egy lépésről lépésre haladó speciális kutatási módszert igényelne – hogy egy, vagy néhány kevésbé figyelemre méltó könyvtárról alkotott összbenyomásunk nem eléggé szemléletes. Ezt a hátrányt teljes egészében ellensúlyozzák az összehasonlító fejlődéstörténeti szemléletből származó előnyök. persze csupán akkor, ha a kutatás nem fullad tisztán külső analógiák felrajzolásába. Ha összekapcsoljuk az azonos generációhoz tartozó, gyűjtőszemlelyükben azonos irányultságú Hermann Schedelt (Vergilius, Terentius, Cicero. Lactancius, Petrarca és Boccaccio szövegeit tartalmazó kivonatgyűjtemény) L. Meuting és Gossembrot augsburgi céhesmesterekkel, valamint Schedel és Johannes Pirckheimer, Gossembrot és S. Meisterlin cserekapcsolatát, amely másolásra átengedett könyvekre is kiterjedt, hasonló egyetemi tanulmányaikat

– Thomas Pirckheimer 1433-ban Heinrich Rottall, Hermann Schedellel, Lorenz Blumenauval együtt a lipcsei egyetemen tanult –, az olasz mintalevelek és a klasszikus idézetek kivonatgyűjteményeivel kapcsolatban tanúsított azonos módszertani álláspontjukat és végül azt a naivitást, ahogy a skolasztikát humanista eszmékkel párosítják össze (leghatásosabban Gossenbrot), azt mondhatjuk, hogy valamennyien ugyanannak a szellemiségnek, az olasz reneszánsznak és a német korai humanizmusnak a gyermekei. Bizonyítják annak a módszertani eljárásnak az értékeit, mely időbeli egybeesésekkel, a más szülőhazában vagy a „választott hazában” élők összekapcsolhatóságával dolgozik. Gondolunk itt például azokra a poroszokra és sziléziaiakra, akiket délre száműztek, mint pl. Lorenz Blumenau, vagy Johannes Roth.

A rokon jelenségeket mutató felszín azonban nem ébreszthet bennünk kétségeket a motivációk különbségéről: más dolog az, ha a Münchenben élő bajor választófejedelem, IV. Albert a regensburgi domonkos kolostornak 43 héber-arámi kéziratot ajándékoz (katalogizálásukat Petrus Nigri végzi, aki zsidóellenességét éppúgy nem rejti véka alá, mint sokrétű, a polémia szolgálatában álló nyelvismeretét), és más, ha a Johannes Böhm ulmi héber könyvtára magához vonzza Reuchlint, Pellicanust stb., vagy ha a nyelvi megértésre törekvésről vagy vitakedvről, egyszerűen a korral való lépéstartás vágyáról van szó. Könyvünk a kor három nyelvideáljának – középkori katolikusok, humanista, reformátor (protestáns) – eltérő értékeléséből kiindulva a műveltség-probléma tárgyalásáig jut el.

A formától a tartalom felé haladva azonban csak nagyobb időszakaszok, több generáción át fennálló könyvgyűjtemények történetében választott korszakunk határáig (kb. 1618) felvett hosszmetsetek tudják azt bebizonyítani, hogy az általunk adott cím „a humanizmus és a reformáció hatása” nem elégedhet meg – mint ahogy azt sokan gondolhatják – a reformáció egy szakaszának tárgyalásával, például a Luther téziseinek kiszögelésétől Melanchthon haláláig tartó időszakokkal. Nem egy későbbi kor által összehasonlításához kínált mérték, hanem az anyag a maga hozzáférhetetlenségében nem kellő árnyaltságában az, ami miatt a könyvtárak adatai többet árulnak el, mint a vak sors.

Témánkat tekintve tehát ez a két szellemi áramlat – humanizmus és reformáció – az, ami megszabja vizsgálatunk térbeli határait. Minél behatóbban tekintjük a tájakra tagolt német nyelvterület egészének műveltségföldrajzi vonatkozásait, annál inkább középpontba kell állítani a humanizmus és a reformáció gyújtópontjait. Vagyis Felső- és Közép-Németországot. A könyvtörténeten belül ténylegesen létező kapcsolatoknak bizonyára csekély hányada, a könyvtárak között létező kapcsolatoknak ugyancsak elenyésző része rekonstruálható. Kivéve persze, ha a rekonstrukciót megrendelésre készült kiadói ka-

talógusok, a küldeménylisták, a megrendelő levelek segítik. Mint például Georg Rörer, a wittenbergi teológus és a zwickaui Stephan Roth közötti levélváltás. A kéziratexport viszonylag könnyen nyomon követhető. A lübecki kéziratok és felsőoktatás nyomai Erfurtba vezetnek. Az egy nagyobb egyéniséghez fűződő nyomdai termékek megítélése egy kisebb területen belül jobban ki van téve tévítéleteknek, a hibás keltezésnek és általánosításoknak; ha megfigyeljük például Rotterdami Erasmus írásainak és szövegkiadásainak felső-rajnai megjelenését – ahogy azok generációk során, freiburgi professzorok, egyetemisták és az egyetemmel kapcsolatban álló személyek révén elterjednek, hogy utána részben közvetlenül, részben egyetemi kollégiumokon, később főképp jezsuita és domonkos kolostorokon keresztül visszaáramoljanak az egyetemre –, valamint a szomszédos könyvtárakban napjainkban is fellelhető Erasmus-kiadványok számát (Freiburg: 361, Basel: 275, Strassburg: 261), jobb híján csak bizonytalan, közelítő értékekhez juthatunk. A jövőbeni kutatások a nyomdászat és a könyvkereskedelem, vagy talán a gazdaság- és családtörténeti vizsgálódások során remélhetőleg pontosabb eredményekhez jutunk.

A szűkebb német kultúrterületeken belül arra kell törekednünk, hogy ne egyes darabok (kézirat és könyv), hanem egyes gyűjtemények leírásával, s ahol lehetséges, nagyobb összefüggésekbe sorolásával foglalkozzunk. A keleti, nyugati, északi és déli határterületeken a külföld megtermékenyítő hatásának, valamint a külföldtől való szellemi elhatárolódásnak a felvázolása egyaránt fontos. Ezek a hatások időben és intenzitásban eltérőek, s ezek az eltérések abból adódnak, hogy a könyvtári-, illetve az oktatási rendszer hol befogadónak, hol inkább kisugárzónak tekinthető. Nyugaton egyenletesen érezhető volt a francia kulturális hatás, a korai humanizmus idején erősebben, mikor a pfalzi választófejedelem francia vagy frankofil rokonsága révén irodalmi eszmék is hatottak, majd ismét erősebben akkor, mikor III. Frigyes (1559–1576) áttért a kálvinista hitre. Különösen tanulságosak a heidelbergi Palatina sorsdöntő évei, amikor egy levél szerint (1666) Henri de la Tour d’Auvergne francia marsall menedékjogot ajánl De Bouillon hercegnek (1555–1623), a hugenották egyik legerősebb vezérének, Turenne apjának sedani erődítményében, ott, ahová akadémiát és könyvtárat is telepített, és amelyet még unokaöccse, a pfalzi V. Frigyes is látogatott tanulmányai miatt. Kelet felé a német műveltség továbbadása folyik. Egyrészt a koloniális tengerparti vonal mentén (tünet értékűek Johann Meilof greifswaldi professzor Livlandról készített feljegyzései), másrészt a reformáció kezdetétől Wittenbergből kiindulva, ezt tanúsítják a rigai könyvgyűjtemények, például Jakob Battus, az első szuperintendens gyűjteménye. Ezekkel az összefüggésekkel későbbiekben nem kívánunk foglalkozni.

Csak annyit jegyzünk meg meg röviden, hogy a német műveltség észak- és délkeleti elágazásait soha nem távolságban, hanem személyiségekben kell

mérnünk. Rigában korábban jelent meg reformáció, mint Hamburgban vagy Lübeckben; David Hilchen humanista államférfi révén. Hilchen, aki megszervezte az államigazgatás reformját, nyomdát, könyvkereskedést és könyvtárat alapított, humanista nevét Rostockban Caseliustól, műveltségét délnyugati egyetemeken szerezte.

Bárhol is húzzuk meg az össznémet kultúrterület határát – hogy a német humanizmus a krakkói egyetemre gyakorolt hatását Johannes Rhagius-Aesticampianus (Sommerfeld) hátrahagyott könyvei alapján próbáljuk-e megválaszolni, vagy a külföldi egyetemeken levő német támaszpontokat keressük, mint ahogy például az orleans-i Német Nemzeti Könyvtár a nagy, de kevésbé tisztességes jogászra, Giphaniusra (van Giffen) vezethető vissza (1560, 1565, 1567), vagy hogy ideszámítjuk-e a zárt német telepterületeket (Erdély) is – egy bizonyos: a határok kérdését nem politikai (dinasztikus, birodalmi körzetek), nem is egyházi (egyházkerületi), s nem hangsúlyozottan törzsi határkritériumok szabják meg, hanem az irodalmi nyelv belső mérőőnjá, amennyiben a tudós latin használatának leple alatt nem lépett fel valamiféle kozmopolita elmosódás, amihez e határ mellett elő, természetesen kétnyelvű népeknek semmi köze. Itt van például a brixeni kanonokkal és nyomdásszal, Donatius Faetius-szal egy nemzetségből származó segédlelkész, Johann Fätz, akinek németiségét Bozenben kétségbe vonták, az olaszországi Perginében pedig jó katolikus német könyvtára (bibliakiadások, Eck, Nausea, Augustinus, Erasmus, Dietenberger, Hoffmeister stb.) keltett feltűnést.

A besorolások kapcsán nem ajánljuk azokat a részvizsgálatokat, amelyek például az életutat szülővárosra, iskolavárosokra, működési városokra osztja fel; a könyvek sokszor nem a tulajdonos utolsó, hanem első hazájába kerülnek. Egy egész sor német könyvtáros származására utaló adataiból – gondoljunk csak Hugo Blotiusra, Felix König-Polyphemre, Jakob Thysiusra, Johann von Geldernre, Johann von Fuchtere, Janus Gruterre, Johannes Lonaeus Bosciusra – kiolvasható a Német-Római Birodalom kultúrája és Németalföld között létező folyamatos és kölcsönös kapcsolat. Amennyiben ezek a megfontolások az általános történelem részét képezik, állandó kontrollként szolgál és gyakran ráirányítja a figyelmet azokra a pontokra, ahol a könyves kultúra adós marad a közvetlen válasszal. Nem szükséges messze elkalandoznunk, elég utalnunk arra, hogy egykoron a belső német ellentmondások, a műveltségben mutatkozó szakadás és a vallási szakadék mélyebb és áthidalhatatlanabb volt, mint a birodalom magja és a határterületek közti feszültség.